

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Üretim ve Hizmet Sektörlerinin Covid-19 Süreci ve Sonrasındaki Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme

An Assessment on The Future of Manufacturing and Service Sectors In The Covid-19 Process and After

Gülşen YURDAKUL^{a*}, Abdullah ÇELENK^b, Mustafa DEVECİ^c, Tülin DURUKAN^d

^a Doktora Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-2064-0278

^b Doktora Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-7869-2164

^c Doktora Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-4875-3354

^d Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-5228-3274

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 13 Temmuz 2020

Kabul tarihi: 31 Ağustos 2020

Anahtar Kelimeler:

Covid-19,

Dünya Sağlık Örgütü (WHO),

Üretim ve Hizmet Sektörü,

Küresel Ekonomik Krizler

ARTICLE INFO

Article History:

Received July 13, 2020

Accepted August 31, 2020

Keywords:

Covid-19,

World Health Organization (WHO),

Production and Service Sector,

Global Economic Crises

ÖZ

2019 yılının sonunda başlayıp 2020 yılında tüm dünyaya yayılan COVID-19 virüsü küresel bir krize sebep olmuştur. Dünya Sağlık Örgütü (WHO)'nın salgını pandemi olarak nitelendirmesiyle birlikte tüm ülkelerin sağlık, sosyal ve ekonomik açıdan büyük zarara uğradığı görülmektedir. Hiç kuşkusuz bu süreçten Türkiye'de önemli ölçüde etkilenecektir. Salgının yayılma hızının yüksek olması sıkı tedbirlerin alınmasını gerekli kılmıştır. Bu makalede Türkiye'nin ekonomik verileri incelenerek üretim ve hizmet sektörleri açısından pandemi sürecinde güçlü ve zayıf yanları tespit edilecektir. Söz konusu güçlü yanlarımız ile dış çevrede oluşması muhtemel fırsatlardan ne şekilde yararlanacağımıza, zayıf yanlarımızı ise nasıl güçlendirip tehditlerden uzaklaştıracağımıza ilişkin bir değerlendirme ve geleceğe ilişkin tahmin ve önerilerde bulunulacaktır.

ABSTRACT

The COVID-19 virus, which started at the end of 2019 and spread all over the world in 2020, caused a global crisis. With the World Health Organization (WHO) describing the epidemic as a pandemic, it is seen that all countries suffered great health, social and economic damage. Undoubtedly, this process Turkey 'will be affected significantly. The high rate of spread of the outbreak made it necessary to take strict measures. This article examining Turkey's economic data will determine the strengths and weaknesses of the manufacturing and service sectors. With our strengths in question, we will make an assessment of how we can take advantage of opportunities that may occur in the external environment, and how we will strengthen our weaknesses and remove them from threats, and make predictions and suggestions for the future.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: gulsen.yurdakul10@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Beginning in late 2019 and still continues COVID-19 outbreak effects also affect Turkey as well as the whole world. In addition to health, social and psychological effects, it also has important effects in economic terms. It is necessary to take measures to estimate these effects that may occur and to be less affected by these effects. Therefore, by considering Turkey's general economic data, this study will determine the strengths and weaknesses of the manufacturing and service sectors. In addition, evaluations and forecasts will be made on issues that may be a threat due to opportunities and weaknesses that can be obtained in the external environment with their strengths. The problematic of the research is that this pandemic, which emerged in Wuhan, China in late 2019 and whose cause is unknown, has turned into a worldwide chaos and brought along with it economic problems. Due to the fight against the pandemic, severe measures such as the closure of schools implemented by many countries, the closure of workplaces, the prohibition of curfew, the closure of airline and road traffic are the harbors of the economic turmoil. The rapid spread of COVID-19 caused more stringent implementation of the measures taken. It is envisaged that the measures implemented will affect economic activities worldwide and this negative impact will cause trillions of dollars of damage. Similarly, it is estimated will decrease occurred Turkey's economic activity, such as in other countries. In the light of these predictions, by making a SWOT analysis, the strengths and weaknesses of the production and service sectors will be identified and the opportunities and threats to be encountered in this process will be determined. When analyzed data obtained from official sources after Turkey's economic contraction experienced in 2018 it was found to follow a positive trend throughout 2019. When the areas that make up the general economic data are analyzed, it is seen that there is a positive effect in the agriculture and industry sectors while there is a negative effect in the construction industry. While the export indicators of 2019 had a positive effect, imports were positive as of the third quarter. Since these general economic indicators are the indicators that occurred before the COVID-19 pandemic process, the data for the year 2020 when the outbreak started will show how economically affected. In this context, according to the official data published by the Ministry of Commerce, COVID-19 effects are not seen in the 2-month period, which constitutes half of the first quarter. However, it is seen that there is a negative economic effect in the second part of the first quarter. Because in March 2020 in Turkey also began to appear in the COVID-19 cases. For this reason, Turkey is adversely affected due to the Covid-19 is seen in the economic field and caused economic contraction in the first quarter. In this part of the research, a SWOT analysis was made containing the pandemic process of Turkey. Strengths as a result of SWOT analysis; health system, young population, medical equipment and material production have been identified as complementary medical practices. Weaknesses; the fragile economy has been identified as frequent exposure to information pollution, the approach of the maturity of domestic and foreign debts. In addition, the opportunities it can obtain; Elements such as digitalization, strong crisis management, ecological recovery, food security, and being an alternative supplier of Europe, health tourism have been identified. Finally, about the threat; negative factors such as economic contraction, inflation, increase in dollar exchange rate, increase in unemployment, market and demand contraction, production decrease, SME's bankruptcy were determined. As a result of the analysis applied, it is necessary to make some suggestions about the production and service sector. First of all, many sectors need to seize the opportunity of digitalization in the quarantine process and continue their business on the digital platform as much as possible. In this way, a step may have been taken to get used to the 'new normal' process that has entered our lives. In addition, government support should be provided to SMEs and employees affected by COVID. Steps should be taken regarding food safety, which is understood to be of great importance in the quarantine process. For this purpose, issues such as seed breeding, promotion of domestic seed, regulations in agricultural policies, improvement of production techniques, promotion of domestic product use should be implemented. The COVID-19 process is successfully carried out thanks to health practices and protocols. The treatment of patients brought from abroad by expanding these protocols by the Ministry of Health can be done. This way, both will have increased Turkey's health system level as well as medical personnel will be provided employment and country currency flow. In addition, medical devices and materials should be produced and exported. As a result of this process, like all countries of the world it will be affected negatively in Turkey. However, by evaluating the process well, the way to turn the crisis into an opportunity should be sought and solutions should be produced in order to be affected in the least way.

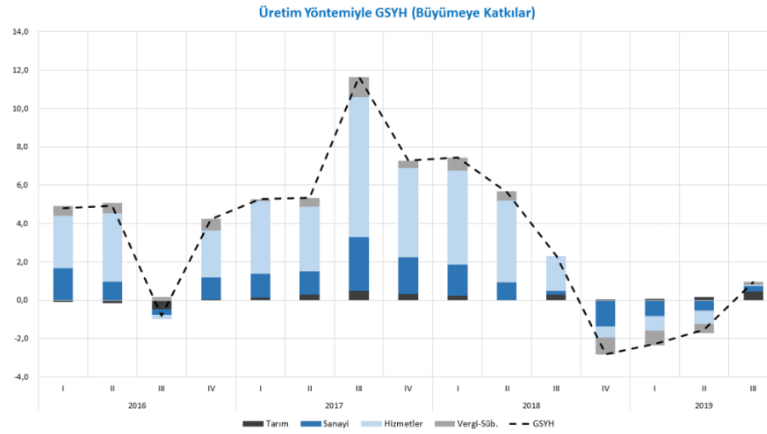
Giriş

2019 yılı sonlarında sebebinin bilimsel olarak netleştirilemediği bir virüsün Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkmasını takip eden süreçte dünya pandemik bir hastalıkla aktif mücadele içerisine girmiştir. Aralık ayının başında Çin'de hızla yayılan virüsün, Ocak ayı raporlarında yeni tip koronavirüs (ciddi akut solunum sendromu/ SARS-CoV-2) olduğu tespit edilmiş ve Dünya Sağlık Örgütü tarafından COVID-19 olarak tanımlanmıştır (WHO, 2020a). Kişiden kişiye rahatlıkla bulaştığı tespit edilen bu yeni tip virüsün, Wuhan dışına seyahat eden gezginler tarafından Çin'e ve diğer ülkelere hızla yayıldığı düşünülmektedir (Qui, Chen ve Shi, 2020, s. 2). Virüsün yayılma hızı çok yüksek seyrettiği için Mayıs ayı itibariyle dünya genelinde 5 milyondan fazla vaka bildirilmiştir (CSSE, 2020). Ayrıca salgın sebebiyle 400 bin'in üzerinde ölüm vakası kaydedilirken 2.5 milyon kişinin de tedavi edilerek sağlığına kavuştuğu belirtilmiştir (Worldometer, 2020). Pek çok bilim insanı ve kuruluşun aşı üzerinde çalışmasının yanı sıra uygulanan tedavi teknikleri ve protokoller sayesinde iyileşen hasta sayısındaki artış, piyasaların yakın zamanda açılabilmesi açısından olumlu görülmektedir.

COVID-19 kısa bir zaman diliminde hızla yayılarak dünya gündemine oturmuştur. Dünya ülkeleri virüsün yıkıcı etkilerinden korunabilmek adına kademeli ya da radikal tedbirler almıştır. Öncelikle Çin; şehirler, okullar ve kurumları kapatmak gibi ulusal tedbirler alırken virüsün yayılma hızını artırmasıyla, bu tedbirler diğer ülkeler tarafından da uygulanmaya başlamıştır (BBC, 2020). Ardından pek çok ülke uluslararası kurumların tavsiye kararlarını da dikkate alarak yurtiçi ve yurtdışı uçuşları durdurmuş; ülke sınırlarını kapatarak tedbirleri uluslararası boyuta taşımıştır. Bu çerçevede; şehirler karantina altına alınmış, sokağa çıkma yasakları uygulanmış, ulusal ve uluslararası kara ve hava trafiği durdurulmuş, sınırlar kapatılmış, ekonomik alanda acil durum paketleri hazırlanmıştır. Bu ve benzeri tedbirlerin yanı sıra pandemi sürecinin sosyal, psikolojik ve ekonomik etkileri olacağı muhakkaktır. Bu etkilerin ilk belirtileri ekonomi alanında kendini göstermiştir. Ekonomik faaliyetlerde meydana gelen düşüşün tüm zamanların rekorlarını kıracağı ve ticaret hacminin daralmasına bağlı olarak 2020 yılı boyunca dünya ekonomisinde trilyonlarca dolar zarara neden olacağı tahmin edilmektedir (Kabir, 2020, s. 1; Li, Qin, Wu ve Yan 2020, s. 91; UNCTAD, 2020). Dünya böylesi bir tablonun içerisinde bir taraftan küresel pandemi ile mücadele etmek diğer taraftan ise yaklaşmakta olan küresel ekonomik krize karşı politikalar geliştirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda ilk COVID-19 vakasının saptanma tarihi olan 11 Mart 2020 tarihi itibariyle Türkiye'de de bir dizi tedbir alınmıştır (TC. Sağlık Bakanlığı, 2020). Bu makalede içerisinde bulunduğumuz küresel pandemi sürecinin Türkiye açısından ekonomik göstergeleri incelenerek ülkemizin güçlü ve zayıf yanları ile küresel çevrenin fırsat ve tehditleri (SWOT) belirlenecek, analiz sonucunda hükümete ve işletmelere yönelik öneri ve değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Türkiye'nin Ekonomik Göstergeleri

Resmi kaynaklarda Türk ekonomisinin son 15 yılda istikrarlı bir büyüme hedeflediği belirtilmektedir (TC. Dışişleri Bakanlığı, 2020). Ekonomik büyümede kullanılan değişken olan GSYH verilerine bakıldığında (Tablo 1: GSYH Büyüme Grafiği) GSYH'nın 2017 yılında pozitif tarafta fakat inişli çıkışlı bir seyir izledikten sonra 2018 itibariyle küçüldüğü görülmektedir. Fakat 2019'un 3. çeyreği itibariyle tekrar pozitif seyir izleyerek geçen yılın aynı çeyreği ile karşılaştırıldığında yüzde 0.9 gelişme kaydetmiştir.

Tablo 1: GSYH Büyüme Grafiği

Kaynak: Dış İşleri Bakanlığı

Büyümeye yön veren önemli kalemlere bakıldığında (Tablo-2) ülkemizin 2013-2019 yılları arasındaki dış ticaret verileri ve ihracatın ithalatı karşılama oranı görülecektir.

Tablo 2: Yıllara Göre Dış Ticaret Verileri (Değer: Bin ABD doları)

Yıllar	İhracat		İthalat		Dış Ticaret Dengesi	Dış Ticaret Hacmi	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı
	Değer	Değişim (%)	Değer	Değişim (%)	Değer	Değer	Oran (%)
2013	161.480.915		260.822.803		-99 341 888	422 303 718	61.9
2014	166 504 862	3.1	251 142 429	-3.7	-84 637 567	417 647 291	66.3
2015	150 982 114	-9.3	213 619 211	-14.9	-62 637 098	364 601 325	70.7
2016	149 246 999	-1.1	202 189 242	-5.4	-52 942 243	351 436 241	73.8
2017	164 494 619	10.2	238 715 128	18.1	-74 220 509	403 209 747	68.9
2018	177 168 756	7.7	231 152 483	-3.2	-53 983 726	408 321 239	76.6
2019	180 848 602	2.1	210 344 346	-9.0	-29 495 744	391 192 949	86.0

Kaynak: TÜİK, 2020 (tuik.gov.tr)

Tablo incelendiğinde ihracat değerinde 2015-2016 yıllarında bir azalma görülmesine rağmen 2017 yılı itibarıyla tekrar artış gösterdiği görülmektedir. İthalat değerleri ise 2016 yılına kadar bir azalış gösterirken 2017 yılında %18.1 oranında artış göstermiş, 2018 yılında ise tekrar azalmıştır. Dış ticaret açığının azalması anlamına gelen bu göstergelerin tüketim daralması, ticaret haddi, değer ve miktar endeksi açısından meydana gelen bir daralma olduğu ifade edilmektedir (BBC, 2018; Konak, 2018, s. 168). Benzer şekilde ihracatın ithalatı karşılama oranı da 2016 yılına kadar oransal bir artış gösterirken 2017 yılında %68.9 olarak gerçekleşmiş, 2018 ve 2019'da tekrar yükselişe geçmiştir. Türkiye'nin ithalatında en büyük paya sahip olan enerji ithalat kalemine ilişkin veriler aşağıda Tablo 3'de yer almaktadır.

Tablo 3: Yıllara Göre Enerji İthalat Verileri

Yıllar	Enerji İthalat Değeri (Milyar Dolar)
2015	37.843
2016	27.169
2017	37.205
2018	43.006
2019	41.184

Kaynak: TÜİK, 2020 (tuik.gov.tr)

Tablo incelendiğinde enerji ithalatının yıllar arasında inişli çıkışlı bir yol izlediği görülmektedir. 2019 yılında gerçekleşen 43.184 milyar dolarlık ithalat rakamı, petrol fiyatlarının düşmesinden kaynaklanmaktadır.

Ekonomik büyüme göstergesi olan GSYH'ya pozitif katkı sağlayan ve negatif yönde etkileyen kalemler ise Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: GSYH'ya Pozitif ve Negatif Etki Eden Unsurlar

2019 (%)	I. Çeyrek	II. Çeyrek	III. Çeyrek
GSYH Büyümesi	-2.3	-1.6	0.9
Başlıca Üretim Unsurları			
Tarım	2.7	4.2	3.8
Sanayi	-3.9	-2.6	1.6
İnşaat	-9.2	-12.4	-7.8
Hizmet	-3.4	-0.1	0.6
Finans	2.9	5.3	2.0
Harcamalar			
Hanehalkı Tüketim Harcamaları	-4.9	-1.0	1.5
Devletin Nihai Tüketim Harcamaları	6.6	3.4	7.0
Gayrisafi Sabit Sermaye (Yatırım)	-12.1	-22.4	-12.6
İhracat	8.9	8.1	5.1
İthalat	-29.4	-17.0	7.6

Kaynak: Eğilmez 2019; Büyümenin Arkası (www.mahfiegilmez.com)

Tablo incelendiğinde özellikle tarım ve sanayide toparlanmaya yönelik bir üretim olduğunu söylemek mümkündür ancak inşaat kaleminin büyümeye negatif etkisinin devam ettiği görülmektedir. Harcamalar kaleminde ise hane halkı tüketim harcamaları ve devletin nihai tüketim harcamaları büyümeye pozitif katkı sağlamaktadır. Gayrisafi sabit sermaye ise bir ülkede ilgili çeyreğe ait yatırım oranını gösterir. Bu rakamların negatif alanda olması küçülmeyi ifade etmektedir (Eğilmez, 2019, Büyümenin Arkası, www.mahfiegilmez.com).

Yukarıda verilmiş olan tablolara ait ekonomik veriler şu an içerisinde bulunduğumuz COVID-19 salgınının etkilerinin yaşanmadığı sürece ait parametrelerdir. Aşağıda virüsün etkisini hissettirmeye başladığı 2020 Ocak ayında itibaren yayınlanan resmi ekonomik veriler incelenerek içinde bulunduğumuz süreçten ekonomik anlamda ne oranda etkilenildiğine ilişkin bir değerlendirme yer alacaktır.

2020 Yılı İlk Dört Ayına Ait Ticaret Verileri

Ticaret Bakanlığı tarafından yayınlanan ticaret verileri kullanılarak dış ticaret verileri, ithalat ve ihracatın rakam ve oranlarına özet tablo halinde yer verilmiştir.

Tablo 5: GTS'ye Göre 2020 İlk Dört Ayına Ait Dış Ticaret Verileri (Milyon Dolar)

Dış Ticaret	Ocak			Şubat			Mart			Nisan		
	2019	2020	Değ. (%)	2019	2020	Değ. (%)	2019	2020	Değ. (%)	2019	2020	Değ. (%)
İhracat	13.916	14.765	6.10	14.323	14.655	2.31	16.336	13.426	-17.81	15.341	8.993	-41.38
İthalat	16.165	19.229	18.96	16.057	17.651	9.93	18.250	18.821	3.13	18.073	12.957	-28.31
Dış Tic. Hacmi	30.081	33.994	13.01	30.380	32.306	6.34	34.586	32.247	-6.76	33.414	21.950	-34.31
Dış Tic. Dengesi	-2.249	-4.464	98.53	-1.733	-2.996	72.86	-1.915	-5.395	181.79	-2.732	-3.965	45.11
İhr. /İth. Karş. Oranı	86.1	76.8		89.2	83.0		89.5	71.3		84.9	69.4	

Kaynak: TÜİK, 2020 (tuik.gov.tr)

2020 yılının ilk dört aylık göstergelerine ait tablo incelendiğinde COVID-19 salgınının ekonomide yaratmış olduğu olumsuz etkiler net bir şekilde görülmektedir. Ocak ayında ihracat bir önceki yılın aynı ayına göre %6,10; ithalat ise %18,96 oranında artış göstermiştir. Bu oranlar aylık bazda aşağı yönlü bir ivme göstererek küçülmüştür. Nisan ayına gelindiğinde ise ihracat bir önceki yılın aynı ayına göre %41,38; ithalat ise %28,31 oranında azalış göstermiştir. Salgının ülkemizde 2020 Mart ayında ortaya çıktığı dikkate alındığında ekonomik göstergelerdeki negatif etkilerin nedeni daha iyi anlaşılmaktadır.

Türkiye açısından ithalat ve ihracat yapılan ülkelerin verilerini Ocak-Şubat (salgının Türkiye'de henüz başlamadığı dönem) ve Mart-Nisan (salgının Türkiye'de ortaya çıktığı dönem) ilişkin olarak değerlendirilmiştir.

Genel Ticaret Sistemi'ne (GTS) göre Ocak ayında en fazla ihracat yapılan ülkeler sırasıyla Almanya (1 milyar 415 milyon), İtalya (889 milyon) ve İngiltere (870 milyon); ithalat ise Rusya (2 milyar 87 milyon dolar), Çin (1 milyar 886 milyon dolar) ve Almanya (1 milyar 349 milyon dolar) olmuştur.

2020 yılı Şubat ayı GTS'ne göre en fazla ihracat yapılan ülkeler sırasıyla Almanya (1 milyar 340 milyon dolar), Irak (906 milyon dolar) ve İngiltere (857 milyon dolar); ithalat yapılan ülkeler sırasıyla Rusya (1 milyar 716 milyon dolar), Çin (1 milyar 712 milyon dolar) ve Almanya (1 milyar 624 milyon dolar) olmuştur.

Ocak-Şubat ayını kapsayan dönemde ithalat ve ihracatta pozitif bir durum hakimdir. Çünkü salgının Avrupa'da ve diğer ülkelerde yayılmaya başladığı ve henüz bir salgın vakasının Türkiye'de görülmemesi sebebiyle herhangi bir kısıtlama bulunmadığı için daha ılımlı bir tablo görülmektedir.

GTS kapsamında en fazla ihracat yapılan ülkeler sırasıyla Almanya (1 milyar 283 milyon dolar), ABD (880 milyon dolar) ve İngiltere (802 milyon dolar) olurken; ithalat yapılan ülkelerde ise Almanya'yı (1 milyar 951 milyon dolar), ABD (1 milyar 467 milyon dolar) ve Çin (1 milyar 420 milyon dolar) takip etmektedir. Mart ayına ait değişim yüzdesi rakamlarına bakıldığında ABD hariç diğer ülkelerde ihracat değişim oranının negatif alanda seyrettiği görülmektedir.

İhracatta gerçekleşen düşüşün temel nedeni, 2020 yılı başından itibaren hızla yayılarak sosyal ve ekonomik alanı olumsuz etkileyen COVID-19'a ilişkin alınan sert önlemler dolayısıyla oluşan pazar ve talep daralmalarıdır. Mart ayında gerçekleşen ihracattaki bu düşüş, 2020 yılının Ocak ve Şubat aylarında % 4,1 oranında artış göstermesine rağmen 3 aylık dönem itibariyle bakıldığında küçülme olduğu görülmektedir. Nisan ayında en fazla ihracat yapılan ülke Almanya (862 milyon dolar), ABD (606 milyon dolar) ve Irak (564 milyon dolar) olurken; ithalatta Çin (1 milyar 559 milyon dolar), Almanya (1 milyar 267 milyon dolar) ve Rusya (1 milyar 126 milyon dolar) olarak gerçekleşmiştir.

Mart ayından itibaren Türkiye'de de ortaya çıkan COVID-19 vakalarının sosyal ve ekonomik açıdan ülkemizi olumsuz etkilediği görülmektedir. Bu etkinin Nisan ayında da devam etmesi 2020 yılının ilk çeyreğinde küçülmeye yol açmıştır. COVID-19 nedeniyle başta AB ülkeleri olmak üzere ihracat gerçekleştirilen ülkelerde ciddi oranda gerçekleşen pazar ve talep daralmaları ve sınırlarda uygulanan sıkı karantina önlemleri Mart-Nisan döneminde görülen sert düşüşün temel nedenidir.

COVID-19 tedbirleri nedeniyle faaliyetleri en çok etkilenen sektörler turizm, konaklama ve yiyecek hizmetleri, havayolu taşımacılığı, spor, kültür ve eğlence hizmetleri olarak ifade edilirken bu sektörlerdeki daralmanın yoksullaşma seviyesini artıracakı öngörülmektedir (Taymaz, 2020). Bu öngörüğü sektörler açısından incelemek gerekirse en çarpıcı verilerin havacılık sektöründe gerçekleştiğini belirtmek gerekmektedir. Küresel ölçekte havacılık endüstrisinin yaklaşık 65.5 milyon kişiye istihdam sağladığı ve yıllık 2.7 trilyon dolar seviyesinde küresel ekonomiye katkı sağladığı belirtilmektedir (ATAG, 2020). Ancak Uluslararası Eurocontrol örgütünün yayınlamış olduğu raporda 2020 yılına ait uçuşların (2020 yılı son 19 haftası) bir önceki yıla göre % 86.8 azalış gösterdiği ifade edilmektedir (Eurocontrol, 2020). COVID-19 salgını nedeniyle gerçekleşen bu azalma, yüksek ekonomik getiriye sahip sektörün dünya genelinde 25 milyon kişinin işsiz kalması gibi trajik bir sonuca da neden olabileceği IATA (Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği) tarafından hazırlanan raporda ifade edilmektedir (SHGM, 2020). Durumun Türkiye açısından da benzer bir tablo çizdiğini belirten Akça (2020) 2020 Ocak-Şubat dönemi iç-dış hat yolcu sayısındaki artış 1.88 iken 2020 Şubat-Mart döneminde ise bu oranın 1.28'e düştüğünü de belirtmektedir. Yine benzer şekilde Türkiye'de de havayolu taşımacılığı alanında hizmet veren işgörenlerin işsiz kalma ihtimali bulunmaktadır. Salgından en çok etkilenen bir diğer sektör ise turizm sektörüdür. COVID-19 salgını nedeniyle alınan sıkı önlemler Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısını da olumsuz etkilemiştir. Otellerin kapatılması, uçuşların sınırlandırılması gibi önlemler neticesinde 2020 yılı Temmuz ayında ülkeye gelen yabancı turist sayısı bir önceki yılın aynı ayına göre % 85.9 azalırken; 2020 yılı 7 aylık toplam değişim oranında ise % 77.97 civarında azalış gerçekleşmiştir (T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2020). Yabancı turist sayısındaki bu büyük düşüş turizm sektörü başlığı altında yer alan konaklama, eğlence, yiyecek-içecek gibi pek çok sektörü de olumsuz etkileyecektir. Pek çok sektörün yaşayacağı olumsuz etkileri en çok hissedecek olanlar ise bu sektörlerde istihdam edilen işgörenler olacaktır. 2020 yılı Mayıs ayı istihdam verileri incelendiğinde bir önceki yılın aynı ayına göre 2 milyon 411 bin kişi azaldığı görülmektedir. İstihdam oranı ise 4.7 azalarak %41.4 oranında gerçekleşmiştir (TUİK, 2020). İstihdam sayısındaki azalmanın sektörel dağılımı ise; tarım sektöründe 308 bin, hizmet sektöründe 1 milyon 622 bin, sanayi sektöründe 274 bin ve inşaat sektöründe 206 bin kişi azalarak olumsuz bir seyir izlemiştir (TUİK, 2020). Rakamlar genel olarak değerlendirildiğinde salgının en kötü sonucunun işsizlik olduğu yorumu yapılabilir. Bu çerçevede izlenecek en iyi politika ekonomik faaliyet hacmini korumaya yönelik çabalardan çok, katma değer üreten çalışanların, hayatlarını idame ettirmelerini sağlamaya yönelik olmalıdır (Özatay ve Sak,

2020a). Ayrıca istihdam yaratacak politikaların geliştirilmesi de özellikle pandemi sürecinde hayati önem arz etmektedir.

Makroekonomik göstergelerin COVID-19 nedeniyle ekonomik durgunluk ya da yavaşlamaya neden olacağı düşünülmektedir. Mevcut verilerle yapılan farklı tahminlere göre büyüme oranlarında küresel bir daralma yaşandığı ve giderek de artacağı öngörülmektedir (Makridis ve Hortley, 2020, s. 1). Türkiye açısından yapılan tahminlerde salgının devam edebileceği öngörülen aylara göre farklı senaryolar oluşturulmakla birlikte en iyimser senaryoya göre gerçekleşecek gelir kaybının %3-3,5 arasında olacağı düşünülmektedir (Bayar, Günçavdı ve Levent, 2020, s. 19).

Salgın dolayısıyla zorunlu karantina süreci tüketicilerin, tüketim davranışlarında da değişime neden olmuştur. Yalnızca birincil ihtiyaçları karşılamaya yönelik bir tüketim kalıbı mevcuttur. Bu durum gıda, ilaç ve sağlık ürünleri sektörünün dışında neredeyse tüm sektörleri bir kilitlenme ile karşı karşıya bırakmıştır. Küresel krizde ülkelerin ilk çeyrek sonunda açıklanan rakamları bu nedenle küçülmeye işaret etmektedir (Oxford Economic, 2020). Pandeminin 2020 yılının ikinci, üçüncü ya da son çeyreğine kadar sürmesi halinde meydana gelecek daralmaya ait farklı tahminler yer almakta ve genel olarak dünyada %7 civarında olacağı öngörülmektedir. Bu tahminlerin gerçekleşmeye başlaması ekonomik ve sosyal alanda bir çıkmaza yol açabilir. Çünkü günlük yaşamda devam eden sosyal hareketlilik; etkinliklere katılma, alışveriş yapmak, dışarıda yemeğe ya da eğlenceye gitmek, sinema ve tiyatroya gitmek gibi tüketim davranışları sosyal ve ekonomik anlamda önemlidir, durgunluğun önlenmesine de yardımcı olacak niteliktedir (Hafiz, Oei, Ring ve Shnitser, 2020, s. 7).

Diğer taraftan COVID-19 salgınından en çok etkilenen on ülke, dünyanın en büyük ekonomileri (İran ve Hindistan hariç) arasında yer almaktadır (Baldwin ve Mauro, 2020, s. 2). Bunlar, ABD, Çin, Japonya, Almanya, İngiltere, Fransa ve İtalya gibi ülkeler olup, küresel tedarik zincirinin de merkezinde yer almaktadır. Tedarik zincirinden doğrudan etkilenen ülkelerdeki imalat sektörleri, sert tedbirler alan ülkelere gereken ithal endüstriyel girdiyi elde etmekte zorlandıkça bu durum doğrudan arz şoklarını artıracaktır (Baldwin ve Mauro, 2020, s. 4). Küresel ekonomi büyük bir krize doğru yaklaştıkça hükümetlerin atacakları adımlar da bu sürecin şiddetinde belirleyici rol oynayacaktır. Hükümetlerin uygulayacağı kurtarma paketleri ve finansman kararları toplumsal ve ekonomik eşitsizliği azaltmayı amaçlamalıdır (Ahmed, Ahmed, Pissarides ve Stiglitz, 2020).

SWOT Analizi

Küresel bir ekonomik krize doğru yaklaşılan bu günlerde dünyanın tüm toplumlarında geleceğe yönelik kaygılar duyulmaktadır. Tedbirlerin gevşetilmeye başlanacak olması, ikinci dalganın yaşanma ihtimali (Atkeson, 2020, s. 55), salgın sonrasında gündelik hayatın nasıl değişeceği gibi pek çok konu ülkelerin gündemini oluşturmaktadır. Öngörüle bulunmak her ne kadar zor olsa da; bazı hususlar geleceğin nasıl şekilleneceği yönünde bir değerlendirme yapmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Bu amaçla, Türkiye'nin COVID-19 süreci ve sonrasına ilişkin bir SWOT analizi ile geleceğe yönelik bir değerlendirme yapılmıştır. SWOT analizi için oluşturulan tablo verileri literatür taraması sonucunda ve pandemi süreci değerlendirilerek elde edilmiştir. Türkiye'nin pandemi sürecinde Güçlü (Strengths) ve Zayıf (Weaknesses) yönleri ile iç ve dış çevresinden kaynaklanan Fırsat (Opportunities) ve Tehdit (Threats) unsurları tespit edilmiş ve geleceğe yönelik çeşitli önerilerde bulunulmuştur.

Tablo 6: SWOT Unsurları

Güçlü (Strengths)	Zayıf (Weaknesses)
<ul style="list-style-type: none"> • Sağlık sistemi <p>Sağlık altyapısı ve nitelikli hekim ve sağlık personeli</p> <p>İnsan kaynakları</p> <p>Tedavi protokolleri</p> <p>Filyasyon ve tespit başarısı</p> <ul style="list-style-type: none"> • Genç nüfus • Uluslararası işbirliği ve dayanışmaya açık olmak • Tıbbi ekipman ve malzeme üretiminde hızlı hareket etme • Önleyici ve tamamlayıcı tıp <p>Doğu kültürünün mirası olan bitkisel ürünlerin kullanımı nedeniyle bağışıklığın güçlü olması</p> <p>COVID-19 tedavisinde tamamlayıcı tıptan da yararlanılması</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Kırılgan ekonomi • Toplumda bilgi kirliliği <p>Toplumda oluşan korku ve endişe nedeniyle stokçuluk ve haksız fiyat artışlarının ülke ekonomisine zarar verme potansiyeli</p> <ul style="list-style-type: none"> • Dış borç stok durumu • Döviz kurunda meydana gelen artışlar
Fırsat (Oppartunities)	Tehdit (Threats)
<ul style="list-style-type: none"> • Dijitalleşme • Kriz yönetimi • Ekolojik iyileşme • Petrol fiyatlarının düşmesi • Aklın ve bilimin ivme kazanması • Gıda güvenliği <p>Tohum ıslahı</p> <p>Ata tohumuna geçişin desteklenmesi</p> <p>Tarım alanında reformlar</p> <ul style="list-style-type: none"> • Avrupa'nın alternatif tedarikçisi olmak • Sağlık turizmi 	<ul style="list-style-type: none"> • Ekonomik daralma • Enflasyon • Dolar kurunun spekülatif artışı • Dış borç bulamama • İşsizlik sayısındaki artış • Pazar ve talep daralması • Üretim düşüşü • Sosyal ve psikolojik sorunlar • KOBİ'lerin iflas etmesi

Güçlü Yönleri

- Sağlık sistemi; Türkiye'nin karma sağlık sistemine sahip olması ve 2003 yılında 'Sağlıkta Dönüşüm Projesi' olarak uygulamaya geçirilen reformlar sağlık hizmetlerine ulaşılabilirlik, kalifiye işgücü, bilgiye kolay erişim, kalite ve akreditasyon gibi pek çok konuda iyileştirme amaçlamıştır (Çavmak ve Çavmak, 2017, s. 52). Ayrıca COVID-19 ile mücadelede yoğun bakım yatak kapasitesi, erken tanı ve müdahale, ölüm oranlarının düşük olması bakımından Türkiye'nin Avrupa ortalamasından iyi konumda olduğu bilgisi Sağlık Bakanlığı tarafından verilmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2020). Sağlık Bakanlığı'nın uyguladığı farklı tedavi protokolleri ve filyasyon tekniği de Türkiye'nin COVID-19 ile mücadelesinde güçlü yönleri olarak ifade edilmektedir (Covid-19 Rehberi, 2020).
- Genç nüfus; Türkiye Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi'ne göre açıklanan 2019 verilerine göre nüfusu 83 milyon 154 bin 997 olarak ifade edilmiştir. Ayrıca bu veriler göz önünde bulundurularak Türkiye yaş ortalamasının 32.4 olarak belirlenmiştir (TÜİK, 2020). AB üye ülkelerine ait nüfusun yaşlanmasına rağmen Türkiye, AB ülkeleri ile karşılaştırıldığında nüfus bakımından daha genç popülasyona sahiptir (Eurostat, 2018). Türkiye'nin genç nüfusa sahip olması hem dinamik işgücü açısından hem de genç nüfusun salgın karşısında vücut direncinin

yüksek olması, tedaviye hızlı cevap verme ya da hastalığı daha az şiddette geçirme bakımından güçlü bir özelliğe sahip olduğu ifade edilebilir.

- Tıbbi ekipman ve malzeme üretiminde hızlı harekete geçmenin yanı sıra bu ekipman ve malzemelerin pek çok ülkeye yardım ve dayanışma amacıyla gönderilmesi de bu süreçte Türkiye'nin sahip olduğu güçlü yönlerinden birisi olarak ifade edilebilir. Tıbbi ekipman ve malzemeler yerli üretim olarak kamu kurum ve kuruluşlarda üretilmeye başlanmasının yanı sıra (MKEK, 2020) yerli araba üreticisi bir firma da tıbbi ekipman ve malzeme üretimine geçmiştir (TOFAŞ, 2020). Türkiye'nin hızlı refleks verdiği tıbbi ekipman ve malzeme üretimi neticesinde pek çok Balkan, Avrupa ve diğer dünya ülkelerine de NATO, Kızılay, Sağlık Bakanlığı ve TİKA gibi kurum ve kuruluşlar aracılığıyla malzeme ve ekipman yardımı gönderilmiştir (TİKA, 2020). Pandemi sürecinde hayati önem taşıyan tıbbi ekipman ve malzeme üretimine hızla geçilmiş olması Türkiye açısından bir avantaj olarak görülebilir. Ayrıca uluslararası alanda krize neden olan tıbbi ekipman ve malzemenin de dayanışma amacıyla onlarca ülkeye gönderilmesi de Türkiye'nin prestiji bakımından önemli bir husustur.
- Önleyici ve tamamlayıcı tıp konusu özellikle pandemi sürecinde tartışmalı bir alan olmasına rağmen yapılan klinik araştırmalar ve bilimsel testler neticesinde ulusal ve uluslararası literatürde destekleyici yayınlar yapılmaya başlanmıştır. Özellikle önleyici, bağışıklık güçlendirici ve tedavi yöntemlerinde tamamlayıcı özelliklerine vurgu yapılmaktadır (Panyod, Ho ve Sheen, 2020, s. 424). Tamamlayıcı tıp konusunda Dünya Sağlık Örgütü'nün de yaptığı olumlu açıklamalar nedeniyle daha yaygın kullanım alanı bulacağı beklenmektedir. Doğu kültürü ve geleneklerinin etkisinin hissedildiği ülkemizde, önleyici ve tamamlayıcı tıp konusunda güçlü bir mirasa sahiptir. Ayrıca Sağlık Bakanlığı bünyesinde oluşturulan 'Geleneksel, Tamamlayıcı ve Fonksiyonel Tıp Uygulamaları Daire Başkanlığı' aracılığıyla araştırmalar desteklenmektedir (GETAT, 2020).

Zayıf Yönleri

- Kırılgan ekonomi; Ülke ekonomisindeki yavaş büyüme ve yüksek işsizliğin bütçe açığına neden olduğu olumsuz şoklar neticesinde artan kamu borçları, döviz kurunda yaşanan dalgalanmalar, yerel para biriminde yaşanan devalüasyon, yerel ekonomide meydana gelen rezerv kayıpları, kredi kuruluşları tarafından değerlendirilen ülke notları bir ülkedeki ekonomi kırılganlık derecesini yansıtabilmektedir (Ünver ve Doğru, 2015, s. 3-7). Kırılganlığa neden olan göstergelere sahip olan ülkeler, ABD kökenli yatırım bankası Morgan Stanley (2013) tarafından 'Kırılgan Beşli' olarak sınıflandırılmıştır. İlerleyen yıllarda yapılan sınıflandırmalarda da Türkiye 'Kırılgan Beşli' içerisinde yer almaya devam etmiştir. Cari işlemler hesabının verildiği tablo 7 incelendiğinde de Türkiye ekonomisi 2013 yılı itibarıyla (2019 yılı hariç) cari açık vermeye devam etmektedir. Bu nedenle Türkiye'nin pandemi süreciyle mücadelede kırılgan bir ekonomik yapıya sahip olması zayıf yönü olarak değerlendirilmiştir.

Tablo 7: Cari İşlemler Hesabı (Milyon ABD doları)

2013	-55,858.00
2014	-38,848.00
2015	-27,314.00
2016	-26,849.00
2017	-40,584.00

2018	-20,745.00
2019	8,663.00
2020	-16,720.00

Kaynak: TCMB, 2020. (tcmb.gov.tr)

- Türkiye'nin brüt dış borcu Hazine ve Maliye Bakanlığı verilerine göre incelendiğinde 2015 yılının son çeyreğinde 400 milyar dolar olarak belirlenmesinin ardından 2018 yılında döviz krizinin de etkisiyle brüt dış borç stokunda dalgalanmalar olmuştur. 2019 yılı sonunda ise brüt dış borç stokunun 436,9 milyar dolar seviyesine çıktığı açıklanmıştır. Dış borç stokunun GSYH'ye oranı ise %58 olarak ifade edilmektedir. 2020 yılına ait ilk çeyrekte ise brüt dış borç stoku 431 milyar dolar iken GSYH'ye oranı ise %56 olarak ilan edilmiştir (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2020). Bu göstergeler dahilinde brüt dış borç stokunun GSYH'ye oranının ekonomik kırılganlığın da bir göstergesi olması (Akyüz ve Boratav, 2003, s. 1551) nedeniyle Türkiye açısından zayıf özelliklerinden biri olarak ifade edilebilir.
- Bilgi kirliliği; bilgiye ulaşım hızının arttığı teknoloji ve bilgi çağında doğru bilgiye ulaşmak da bir o kadar zorlaşmaktadır. Bilgiye erişimin güç olduğu zamanlardan doğru bilgiye erişimin zorlaştığı bir çağa geçiş yapmış bulunmaktayız. Böylesi teknoloji yoğun bir dönemde bilginin dezenformasyona uğraması pandemi süreci göz önüne alındığında Türkiye'nin olduğu kadar tüm dünyanın da mücadelede zayıf olduğu bir özelliktir. Bu nedenle WHO karşı karşıya kalınan bilgi kirliliğini 'infodemik' olgusu ile ifade etmekte ve salgın ile ilgili bilgilendirme çalışmalarını desteklemektedir (WHO, 2020b). WHO (2020b) tanımına göre infodemik olgusu, bir salgın sürecinde meydana gelen doğru ve doğruluğu şüpheli çok fazla bilgi yığını olarak ifade edilmektedir. Coronavirüs, hakkında çok az bilgi sahibi olunması sebebiyle bilgi dezenformasyonunun kolay gerçekleşmesine ve insanların kolayca panik halinde davranmasına neden olmaktadır (Hua ve Shaw, 2020, s. 2). Özellikle salgının ilk günlerinde marketlerde oluşan ve yağma seviyesine gelen kitlesel davranışlar, uzman bilgisi olmayan kişilerin yanlış besin ve ilaçlara yönlendirmeleri, kıtlık/yokluk psikolojisi oluşturabilecek doğru olmayan bilgilerin servis edilmesi gibi durumlar bilgi kirliliğinin en çarpıcı örnekleri olarak görülebilir. Bu sebeple COVID-19 ile mücadelenin yanı sıra bilgi kirliliği ile de mücadele konusuna da önem atfetmek gerekmektedir.

COVID-19 salgınıyla mücadele edilen günlerde salgının yaratacağı negatif etkilerin 1929 yılındaki Amerikan Ekonomik Krizi (Büyük Buhran) ve 2007-2008 finans krizi ile kıyaslanması (Baker, Farrokhnia, Meyer, Pagel ve Yannelis, 2020, s. 2) dahi aslında durumun ciddiyetini tasvir etmek için yeterlidir. Bu nedenle Tablo 6'da verilen ve devamında açıklanan SWOT maddelerinden Güçlü (Strengths) ve Zayıf (Weaknesses) yönlerden hareketle elde edilebilecek Fırsatlar (Oppartunities) ve kaçınılması gereken Tehditler (Threats) hakkında aşağıda geleceğe yönelik tahmin ve önerilerde bulunulacaktır.

Geleceğe Yönelik Tahmin ve Öneriler

Son zamanlarda sıkça duyduğumuz “hiçbir şey eskisi gibi olmayacak” ya da “artık eskisi gibi olamayız” söylemlerinde olduğu gibi uzun süreli kısıtlamalar, karantina tedbirleri, sokağa çıkma yasağı gibi pek çok tedbirle yaşamaya alıştığımız bu günlerde aslında bir dönüşüm sürecinden geçmekteyiz. Bu dönüşümün etkisi normalleşme sürecinde de devam edecektir. “Yeni normal” olarak hayatımıza girmeye başlayan bu kavramla önümüzdeki süreçte değişecek ve normal kabul edilecek değişimler ifade edilmektedir. Bu açıdan “yeni

normal” olarak da görülebilecek kavramlardan biri olan dijitalleşmenin, salgının yarattığı olumsuz etkiyi azaltmak için iyi bir fırsat olduğu düşünülmektedir. Endüstrilerin dijitalleşme dereceleriyle orantılı olarak üretkenliğinin devam edebileceği ve kişisel etkileşime bağlı olmayan işlerde dijitalleşmenin, yaşanacak zararı telafi edeceği ifade edilmektedir (Makridis ve Hortley, 2020, s. 2). Eğitimin çevrimiçi platforma geçmesi, beyaz yakalı sınıfın (home office) çalışmaya başlaması, toplantıların internet ortamına taşınması, ticaretin e-ticaret formuna dönüşümünün başladığı, hatta kültür sanat faaliyetlerinin dahi çevrimiçi bir platformda devam ettirilmesi söz konusu olabilir. Bu durum sosyal mesafenin korunması ve gelişen teknolojiyi çağın gerektirdiği gibi kullanmak açısından iyi bir fırsat olarak değerlendirilebilir. Özellikle işletmelerin küresel rekabet ortamında sürdürülebilirliği sağlayabilmeleri için dijital çağa uyum sağlayacak inovatif yaklaşımlar geliştirmeleri gerekmektedir. Bu amaçla Çelenk (2020) yaptığı bir çalışmada Türkiye’de internet kullanım oranını ve buna bağlı olarak e-ticaret hacmini artırmak için; altyapı, güvenlik ve teşvik konularında ciddi hamleler yapılması gerektiğini belirtmiştir. Aynı zamanda Türkiye’nin genç nüfusa sahip olduğu göz önüne alındığında; genç nüfusun internet ile ilgili davranış ve algılarını sınır ötesi e-ticaret potansiyeline yönlendirerek bu konuda farkındalık yaratmak gerektiğini vurgulamıştır (Çelenk, 2020). Dijitalleşme eğitim hizmetleri veren kurumlar tarafından zorunlu olarak kullanılmaya başlansa da uzaktan eğitimin kurum ve işletmeler açısından maliyet tasarrufu sağlaması ve bu nedenle yaygınlaştırılması pandemi sürecinin getirdiği fırsatlardan biri olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca eğitim, eğlence, alışveriş gibi tüketim alışkanlıklarının da salgın süreciyle dönüşüme uğrayacağı öngörülürse; hizmet işletmelerinin internet alışverişi, uzaktan eğitim, online konserler gibi teknolojinin mümkün kıldığı yenilikçi girişimlere açık olması gerekmektedir.

Salgının başlaması ile birlikte dünya üzerindeki tedarik zincirinin de etkilendiği görülmektedir. Küresel bir ağ olarak tasarlanan tedarik zincirleri özellikle Çin’in COVID-19 ile mücadelede uyguladığı üretimi kilitleme uygulamalarıyla Batı’nın taleplerini karşılayamayacak duruma gelmiştir. Pek çok alanda faaliyet gösteren şirketler alternatif tedarikçi arayışına girmişlerdir. Türkiye’nin özellikle tekstil alanında kullanabileceği kapasitesiyle Batı’nın arayış içinde olduğu alternatif tedarikçi ülkeler arasına girerek bu alanda pay sahibi olabileceği görüşü hakimdir (Zarifoğlu, 2020, s. 108). Böylece Türkiye için tehdit oluşturması ihtimali yüksek olan artan işsizlik, ekonominin küçülmesi, ticarete yaşanan durgunluk vb. faktörden pek çoğuna çözüm bulunabilecektir. Dünya genelinde uzun süredir üzerinde tartışılan ekonomik eşitsizliğin, COVID-19 ile birlikte daha da derinleştiği, hızlı ve radikal önlemlerin alınmaması halinde milyonlarca insanın hayatını idame ettiremeyeceği bir tabloyla karşılaşılacağı ifade edilmektedir (OXFAM, 2020). Bir diğer önemli konu ise pandeminin en çok etkilediği KOBİ’lerin desteklenmesinin gerekliliğidir. Hükümetler KOBİ’leri mali açıdan destekleyerek büyük çaplı iflasları önleyebilir; olası ekonomik kayıplar kamu borcunun artışına neden olabilir fakat işletmelerin ayakta kalabilmesi için hükümetlerin bu yolu tercih etmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur (Berrios, 2020, ILO). KOBİ’lerin desteklenmesi kamu borçlanması yoluyla yapılabileceği gibi ülke çapında yerli üretimin desteklenmesi, hammadde ve yarı mamulde ithalatı azaltmayı hedefleyen adımlar atılması ve bu alanda KOBİ’lere imkân ve fırsat tanınması yoluyla da gerçekleştirilebilir. Bu sayede bir taraftan çalışanların gelirlerinin devam etmesi sağlanırken diğer taraftan da KOBİ’lerin iflaslarının ekonomide yaratacağı zararın asgari düzeyde tutulması sağlanacaktır. Son olarak KOBİ’lerin desteklenmesi amacıyla ‘sosyal ve dayanışma ekonomisi’ gibi değer, istihdam ve sosyal etki yaratabilecek ekonomik faaliyetler de hayata geçirilebilir. Sosyal ve dayanışma ekonomisi (social economy) kâr amacı gütmeyen sosyal girişimler olmasının yanı sıra sosyal değer, istihdam ve bölgesel kalkınma yaratması sebebiyle başarılı oluşumlar olarak değerlendirilmektedir (OECD, 2020). OECD (2020) verilerine göre 27 Avrupa Birliği (AB) ülkesinde 11.9 milyon istihdam ve GSYH’nın

%6.4'ünü oluşturmaktadır. Ayrıca sosyal ve dayanışma ekonomisinin büyük çapta şirketler tarafından kurumsal sosyal sorumluluk gereği desteklenmesi ve teşvik edilmesi de mümkündür (Matei ve Dorobantu, 2015, s. 492). Bu sayede hem KOBİ'lerin desteklenmesi hem istihdam yaratılması hem de sosyal dayanışmanın artırılmasına imkân bulunabilecektir.

COVID-19 ile değişime uğrayan bir diğer konu, değişen tüketici davranışlarıdır. İnsanların uzun süreli ev karantinasında olmaları, mağaza ve dükkanların kapalı olması belli bir süre sonra tüketici taleplerinin piyasada kaybolmasına ya da düşmesine neden olmaktadır (Baldwin ve Tomiura, 2020, s. 61). COVID-19 tedbirleriyle birlikte tüketici talebinin daraldığı sektörlere likidite desteği sağlanarak iktisadi işleyişte ciddi kırılmalar, iflaslar ve işsizlik artışının önlenmesi gerektiği, hatta devletin bizzat alım garantisi vermesi gerektiği yönünde görüşler literatürde yer almıştır (Saez ve Zucman, 2020; Özatay ve Sak, 2020a). Bu görüşlere ek olarak tüketici talebinin canlı tutulması ve ekonomide meydana gelen durağanlığı önleyebilmek adına vergi düzenlemeleri yoluna gidilebilir. Talepte meydana gelen daralma sonucunda, tüketiciler temel ihtiyaç ürünlerine yönelmeye başlamış ve tüketim davranışlarında değişiklikler oluşmuştur. Temel ihtiyaç olan gıdanın ve tıbbi ekipmanın ne kadar büyük bir öneme sahip olduğu salgınla mücadele sürecinde tecrübe edilmiştir. Gıda güvenliği açısından sınırların kapatılması, fabrikalarda üretime ara verilmesi, lojistik faaliyetlerin azalması sonucu gıda kıtlığı tehlikesi de öngörülmektedir. Bu nedenle gıda güvenliğini ve sürdürülebilirliğini sağlayabilmek adına verimli tarım politikaları ve yerli tohum kullanımının hayata geçirilmesi yönünde kararlar alınmalıdır. Yerli tarım desteklenmeli ve teşvik edilmelidir. Üretim tekniklerinin iyileştirilmesi, katı hijyen ve sanitasyon önlemleri ile gıda ve tarım işletmelerinde gıda güvenliğini sağlamak mümkün görünmektedir (Şireli, 2020). Uluslararası alanda gerekli tarım destek paketleri sunulurken karşılıklı bağımlılığı destekleyecek uluslararası iş birliğinin kurulması sağlanmalıdır (Kıbaroğlu, 2020, s. 51).

Diğer taraftan ozon tabakasındaki delinmenin küresel ısınmaya ve dünyada mevsimlerin değişmesine neden olduğu, asit yağmurları ve endüstriyel atıklar ile de küresel bir felakete doğru gittiğimiz bilinen bir gerçektir. Her ne kadar pandemi sürecinde sanayi üretiminin büyük ölçüde durması nedeniyle hava, deniz ve akarsuların temizlendiğini, hava kirliliğinin azaldığını görmek sevindirici olsa da endüstriyel sektörlerin üretim kayıplarını telafi etmek amacıyla üretime döndükleri an, doğa yeniden hızla kirlenmeye başlayacaktır. Teknolojideki ilerlemenin doğada yarattığı radyasyon salınımının insanlar ve tüm canlılar açısından ciddi bir tehlike oluşturarak ekolojik dengeyi bozduğu gerçeğinden hareketle, Türkiye'nin tarım üretimini ilerleyen dönemlerde başta İngiltere olmak üzere bazı ülkelerin yaptığı gibi yeraltına çekmesi isabetli bir tercih olacaktır. Türkiye mağara ve yer altı geçitleri açısından zengin bir coğrafyaya sahiptir. Bu zenginlikten tarımın yeraltına taşınmasında yararlanılması öncelikli konularımızdan biri olmalıdır. Ayrıca endüstri ve sanayi bölgelerinin atıkları ve salınımları sıkı denetim altında tutularak doğa verilen tahribat oranının azaltılmasına yönelik adımlar atılmalıdır. Bu sayede sürdürülebilirlik kavramı salt üretim anlamının dışında doğanın da sürdürülebilirliği açısından anlam kazanmış olacaktır.

Kriz sürecinde tedbirlerin hızla alınıp uygulanması, doğru kararları doğru zamanda alıp hayata geçirmenin ne derece hayati bir önem taşıdığı bu süreçte daha iyi anlaşılmıştır. Bunun en güncel örneği 2002 yılında SARS virüsü ile mücadeleden dersler çıkarılmış olan Singapur ve Hong Kong gibi ülkelerin COVID-19'a erken müdahale ve yerinde tedbirlerle salgının şiddetini azaltarak diğer ülkelere örnek olması ve krizi iyi yönetmeyi başarmasıdır (Anderson, Heesterbeek, Klinkenberg ve Hollingsworth, 2020, s. 931). Salgın ile mücadele sürecini İtalya, Amerika, İspanya gibi ülkelere göre iyi yönettiği belirtilen Türkiye'nin de bu süreçten dersler çıkararak geleceğe yönelik planlar yapması gerekmektedir. Sağlık alanında Türkiye'de uygulanan tedavi protokolleri, yoğun bakım yatak sayısı (30 bin; kamu ve özel

hastaneler), tıbbi cihaz ve malzeme üretimi ve tedariki, nitelikli hekim ve sağlık personeli gibi avantajlara sahip olduğu Yıldırım (2020) tarafından hazırlanan kitapçıkta ifade edilmektedir. Ayrıca Türkiye’de Doğu kültürünün mirası olan tamamlayıcı tıp ve bitkisel tedavi uygulamaları da önem verilen bir konudur. Bu amaçla tamamlayıcı tıbbın mevcut tedavi süreçlerinin yanı sıra COVID-19 tedavisine de katkı sağlayacağı (Li vd., 2020) ve Türkiye’yi avantajlı bir konuma taşıyacağı düşünülmektedir (Kartal ve Erçin, 2020). Sağlık alanında yapılacak yatırımlarla sağlık sistemi daha da güçlendirilmeli ve özellikle bu süreçte çok fazla gündemde olan sosyal devlet yapısını daha da güçlendirecek adımlar atılmalıdır. Sağlık personelinin çalışma şartları ve sosyal haklarının kapsamı genişletilmeli, özellikle pandemi sürecinin zirve yaptığı dönem öngörülerek özel hastaneler bünyesinde yer alan yoğun bakım yatak kapasitesinin de sürece dahil edilmesi gerekmektedir. Tıbbi cihaz ve malzeme üretiminde hızlı hareket ederek bir avantaj sağlayan ülkemizin bu konuda da atacağı adım önem arz etmektedir. Tıbbi cihaz ve malzemelerin ihracatında yapılacak anlaşmaların ülke ekonomisinin nefes almasına yardımcı olabileceği açıktır. Kamu ve özel sektör tarafından inovasyonların desteklenmesi ve yatırımların artırılması, sağlık endüstrisinin gelişmesi açısından bir fırsat olarak görülebilir (Eren, 2020). Teşhis ve tedavi protokollerinin kalitesi, yatak kapasitesinin doluluk oranındaki düşük yüzdesi ve donanımlı doktor ve sağlık personeli ile Türkiye sağlık sektörü açısından avantajlı bir konumdadır. Bu nedenle Sağlık Bakanlığının mevcut sağlık turizmi protokol kapsamını genişleterek yurtdışından özel ambulans gibi donatılmış yolcu uçaklarıyla COVID-19 hastalarının getirilerek tedavilerinin yapılması sağlanabilir. Bu sayede sağlık personeli istihdamı artırılmış, ülkeye döviz girişi sağlanmış ve havayolu şirketlerinin yaşamış olduğu ekonomik zarar önemli ölçüde telafi edilmiş olacaktır. Bilindiği üzere Türkiye, sağlık sektörü rekabetinde kalkınma seviyesi olarak ikinci düzey olan etkinlik çekişli ülke seviyesinden, üçüncü düzey olan yenilikçilik çekişli ülke seviyesine geçiş sürecini devam ettirmektedir (Sağlık Bakanlığı, 2017). Türkiye’nin bu süreçte yapacağı atılımlar üçüncü seviye olan ‘yenilikçilik çekişli ülke’ kategorisine geçişinin tamamlanması için de bir fırsattır. Ayrıca ülkede bilimsel çalışmalar desteklenerek gelecekte yaşanabilecek herhangi bir acil durum karşısında doğru bilgi akışı sunabilecek, çalışmalar yürütebilecek akademik bilim kurullarının oluşturulması ve teşvik edilmesi gerekmektedir. Bu itibarla bir kriz anında bilimsel açıklamaların alanında uzman bilim insanları tarafından yapılması çok daha sağlıklı olacaktır. Bu husus, örneğini Türkiye’de de yaşadığımız, genellikle sosyal medya üzerinden gerçekleştirilen bilgi kirliliğini engellemek açısından da önemlidir. Çünkü kriz zamanlarında toplumlar psikolojik olarak panik ve endişe halinde hareket etmeye yatkındır. Bunun önlenmesi açısından da toplumun bilgi alma hakkını sağlam ve güvenilir kaynaklardan edinmesi alınabilecek önemli kararlardan birisidir. Bu nedenle kriz zamanlarında daha verimli iletişim stratejileri geliştirilmesi gerekmektedir. Toplumda medya ve bilgi okuryazarlığının gelişmesi, sahte içeriğin nasıl ayırt edilebileceğine yönelik kamu ve özel kuruluşların da çalışmalar yürütmesi gerekmektedir. Bu sayede olağanüstü durumları kötü niyetle kullanmaya çalışan stokçu ve haksız fiyat artışlarıyla ülke ekonomisine ve psikolojisine zarar vermeyi amaç edinen fikirler de engellenmiş olacaktır. Toplumun COVID-19 dolayısıyla psikolojik ve sosyal olarak olumsuz etkilendiği uzmanlarca gözlemlenmektedir. Toplumun sosyal ve psikolojik açıdan sağlığını koruyabilmek için salgın ile mücadelenin ciddiyetle yürütüldüğü bilgisinin verilmesi, bilimsel verilerin şeffaf bir şekilde sunulması ve toplum terapi merkezleri oluşturularak destek verilmesi gerekmektedir (Holmes vd., 2020, s. 10). Bu adımlar, COVID-19 ile mücadele sürecinde ve sonrasında toplumun daha bilinçli, temkinli ve daha sağlıklı hareket etmesi için önem arz etmektedir. Son olarak COVID-19 ile mücadele sürecinin bir parçası olarak hayatımıza giren önlem ve kısıtlamaların kademeli olarak azaltılması konusu Türkiye dahil pek çok ülkenin tartıştığı bir meseledir. Sosyal mesafenin ve hareket kısıtlamalarının mücadelenin olumlu

sonuç veren önemli adımlarından olduğu bilinmektedir (Barrot, Grassi ve Sauvagnat, 2020; Pepe vd., 2020). Bu nedenle kısıtlamaların gevşetilmesi sürecinin de iyi yönetilmesi gereken yeni bir süreç olduğu söylenebilir. Ülkelerin tedbirleri azaltmaya başlaması iyi bir haber gibi görünse de bunun gerçekten başarıya ulaşması için daha sürdürülebilir bir çaba gerektirdiği unutulmamalıdır (Atkeson, 2020, s. 5). Çünkü salgın ile mücadelede dikkat edilmesi gereken en önemli konu, sağlık sisteminin çökmesini önlemek olmalıdır. Tedbirlerin bir plan çerçevesinde gevşetilmediği durumda artış gösterecek vaka sayısının sağlık sisteminin çökmesine, sürecin uzamasına, ekonomik etkilerin derinleşmesine sebep olacağı öngörülmektedir (Özatay ve Sak, 2020b).

Sonuç

Ülkemizde resmi kaynaklar tarafından 11 Mart 2020’de ilk defa varlığı açıklanan COVID-19 ile mücadelemiz yaklaşık beş aydır devam etmektedir. Karantina ve sokağa çıkma yasaklarının öne çıktığı bu süreçte, halihazırda var olan bir ekonomik kriz, üretim ve hizmet sektörlerinin durması ile katlanarak artmıştır. Bu makalede pandemi süreci ve sonrasında üretim ve hizmet sektörlerinin geleceği tartışılmış ve ülkemizin krizden süratle çıkması için acilen yapılması gereken işlere yönelik birtakım önerilerde bulunulmuştur. Bu önerilerde özet olarak yukarıda değerlendirilen konuların neredeyse tamamının bir zincirin halkalarını oluşturacak şekilde birbirine bağlı olduğu ifade edilmiştir. Ekonomik eşitsizliğin, işsizliğin, ekonomik krizlerin salgın ile birlikte derinleştiğini, bireylerin hayatını idame ettirememesinin bağışıklığın zayıflaması sonucu salgına yakalanması ve böylece sağlık sistemine etkisi, ekonomik eşitsizliği azaltmak adına atılacak destek ve işgücü hamlelerinin ekonominin hareketlenmesine etkisi olabileceği, gıda güvenliği gibi önemli konularda kendi kendine yetebilen bir konuma geçmenin gerekliliği ifade edilmiştir. Ayrıca güçlü olunan sağlık sisteminin nasıl daha faydalı ve küresel anlamda kullanılabilmesine ilişkin önerilerde de bulunulmuştur. Bu nedenle Türkiye’nin COVID-19 ile mücadele sürecinden bazı dersler çıkarması, salgın sonrasında değişen dünyayı daha iyi anlaması ve yorumlaması gerekmektedir. Bu aynı zamanda ülkemiz açısından büyük bir fırsat yaratacaktır. Türkiye’nin tehdit oluşturacak konularını erken tespit edip, zayıf yönleri ile yüzleşerek ve mücadele ederek çözüm için somut tedbirler alması gerekmektedir. Ayrıca yatırım yapılacak ve politika geliştirilecek alanları ‘yeni dünya düzeni’ olarak da adlandırılan değişen dünya düzeninde oluşan ihtiyaçlar dahilinde yapılması daha akılcı bir yöntem olacaktır.

Kaynakça

- Ahmed, F., Ahmed, N. E., Pissarides, C., ve Stiglitz, J. (2020). Why inequality could spread covid-19. *The Lancet Public Health*.
- Akça, Ö. Ü. M. (2020). Covid-19’un havacılık sektörüne etkisi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5), 45-64.
- Akyüz, Y. ve Boratav, K. (2003). The making of the Turkish financial crisis. *World Development*, 31 (9), 1549-1566.
- Anderson, R. M., Heesterbeek, H., Klinkenberg, D., ve Hollingsworth, T. D. (2020). How will country-based mitigation measures influence the course of the Covid-19 epidemic?. *The Lancet*, 395(10228), 931-934.
- Atkeson, A. (2020). What will be the economic impact of covid-19 in the US? Rough estimates of disease scenarios (No. w26867). *National Bureau of Economic Research*.
- Baker, S. R., Farrokhnia, R. A., Meyer, S., Pagel, M. ve Yannelis, C. (2020). How does household spending respond to an epidemic? Consumption during the 2020 covid-19 pandemic (No. w26949). *National Bureau of Economic Research*.

- Baldwin, R. ve di Mauro, B. W. (2020). Economics in the time of COVID-19. A VoxEU., *Centre for Economic Policy Research*, London, 26.
- Baldwin, R. ve Tomiura, E. (2020). Thinking ahead about the trade impact of COVID-19. A VoxEU., *Centre for Economic Policy Research*, London, 26.
- Barrot, J. N., Grassi, B. ve Sauvagnat, J. (2020). Sectoral effects of social distancing. *Available at SSRN*.
- Bayar, A. A., Günçavdı, Ö. ve Levent, H. (2020). Politika raporu. <https://guncavdi.com/pdfs/covid19rapor.pdf> Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020.
- BBC, (2018). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-46177853> Erişim Tarihi: 8 Mayıs 2020.
- BBC, (2020). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51864424> Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020.
- Berrios, M. (2020). *COVID-19: Ekonomi ve işgücü talebini arttırmak*. ILO Türkiye, https://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/covid-19/WCMS_742086/lang--tr/index.htm Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2020.
- COVID-19 Dashboard by the center for systems science and engineering (CSSE) at Johns Hopkins University (JHU) <https://gisanddata.maps.arcgis.com/apps/opsdashboard/index.html#/bda7594740fd40299423467b48e9ecf6> Erişim Tarihi 7 Mayıs 2020.
- Covid-19 Rehberi. (2020). Sağlık Bakanlığı. <https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/tr/covid-19-rehberi.html> Erişim Tarihi: 10 Haziran 2020.
- Çavmak, Ş. ve Çavmak, D. (2017). Türkiye’de sağlık hizmetlerinin tarihsel gelişimi ve sağlıkta dönüşüm programı. *Sağlık Yönetimi Dergisi*, 1(1), 48-57.
- Çelenk, F. (2020). Dijitalleşen dünyada sınır ötesi elektronik ticaretin işletmeler ve tüketiciler açısından değerlendirilmesi. *Gümrük ve Ticaret Dünyası Dergisi*, Sayı 104, Gümrük ve Ticaret Müfettişleri Dayanışma Derneği.
- Eğilmez, M. (2019). *Büyümenin arkası*. <http://www.mahfiegilmez.com/2019/12/buyumenin-arkas.html#more> Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020.
- Eren, U. T. (2020). *Covid-19’un sağlık hizmetleri sektörüne etkileri*. [https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/covid-19-un-saglik-hizmetleri-sektorune-etkileri/\\$File/Covid-19%20Sa%C4%9Fl%C4%B1k%20Sekt%C3%B6r%C3%BC.pdf](https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/covid-19-un-saglik-hizmetleri-sektorune-etkileri/$File/Covid-19%20Sa%C4%9Fl%C4%B1k%20Sekt%C3%B6r%C3%BC.pdf) Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2020.
- Eurocontrol. (2020). *EUROCONTROL comprehensive assessment of Covid-19's impact on European air traffic*. <https://www.eurocontrol.int/publication/eurocontrol-comprehensive-assessment-covid-19s-impact-european-air-traffic> Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2020.
- Eurostat. (2018). *Eurostat bölgesel yıllığı 2018*. <https://ec.europa.eu/eurostat/statistical-atlas/gis/viewer/?chapter=09&ch=POP,C02,C09&mids=BKGCNT,C02M03&o=1,1&center=43.34735,23.88953,4&lci=C02M03&> Erişim Tarihi: 23 Haziran 2020.
- GETAT. (2020). <https://getatportal.saglik.gov.tr/TR,65453/yeni-koronavirusun-tedavisinde-ve-onlenmesinde-geleneksel-ve-tamamlayici-tip-covid-19---2020.html> Erişim Tarihi: 28 Haziran 2020.
- Hafiz, H., Oei, S. Y., Ring, D. M. ve Shnitser, N. (2020). Regulating in pandemic: Evaluating economic and financial policy responses to the Coronavirus crisis. *Boston College Law School Legal Studies Research Paper*, (527).
- Hazine ve Maliye Bakanlığı (2020). *Türkiye brüt dış borç stoku*. <https://www.hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri> Erişim Tarihi: 10 Temmuz 2020.

- Hua, J. ve Shaw, R. (2020). Coronavirus (Covid-19) “infodemic” and emerging issues through a data lens: the case of China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(7), 2309.
- Kabir, M., Afzal, M. S., Khan, A., ve Ahmed, H. (2020). COVID-19 economic cost; impact on forcibly displaced people. *Travel Medicine and Infectious Disease*.
- Kartal M. ve Erçin E. (2020). Fitoterapide Türkiye'nin potansiyeli ve gelecek vizyonu. Başaran AA, editör. Fitoterapi. 1. Baskı. Ankara: *Türkiye Klinikleri*; p.7-12.
- Konal, A. (2018). Türkiye’de cari işlemler açığının nedenleri ve cari işlemler açığı – dış ticaret açığı ilişkisi. *Econder International Academic Journal*, 2(2), 163- 178. DOI:10.35342/econder.468392
- Li, K., Qin, Y., Wu, J., ve Yan, J. (2020). Containing the virus or reviving the economy? Evidence from individual expectations during the COVID-19 epidemic. *Evidence from Individual Expectations during the COVID-19 Epidemic (March 29, 2020)*.
- Li, Y., Liu, X., Guo, L., Li, J., Zhong, D., Zhang, Y., ... ve Jin, R. (2020). Traditional Chinese herbal medicine for treating novel coronavirus (COVID-19) pneumonia: protocol for a systematic review and meta-analysis. *Systematic reviews*, 9, 1-6.
- Makridis, C. ve Hartley, J. (2020). The cost of Covid-19: A rough estimate of the 2020 US GDP impact. *Special Edition Policy Brief*.
- Matei, A. ve Dorobantu, A. D. (2015). Social economy–added value for local development and social cohesion. *Procedia Economics and Finance*, 26, 490-494.
- MKEK. (2020). <https://www.mkek.gov.tr/tr/notice.aspx?nid=7236&menu=1> Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2020.
- Morgan Stanley. (2013). Elections 2014: How Fragile are the ‘Fragile Five’?. December 3. https://www.morganstanley.com/public/Tales_from_the_Emerging_World_Fragile_Five.pdf Erişim Tarihi: 24 Haziran 2020.
- OECD (2020). Regional strategies for the social economy. *OECD Local Economic and Employment Development (LEED) Papers*. May. (3). <https://doi.org/10.1787/76995b39-en>
- OXFAM, (2020). *An ‘Economic rescue plan for all’ to tackle the Coronavirus crisis and rebuild a more equal world*. 9 April 2020. <https://www.oxfam.org/en/research/dignity-not-destitution> Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2020.
- Oxford Economic, (2020). 44(2), April <https://doi.org/10.1111/1468-0319.12482> <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1468-0319.12482>
- Özatay F. ve Sak G. (2020a). *COVID-19’un ekonomik sonuçlarını yönetebilmek için ne yapılabilir?.* *TEPAV Politika Notu* No. 202005 <https://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/10098>
- Özatay, F. ve Sak, G. (2020b). *Covid-19 nedeniyle sokağa çıkma yasağı uygulanırsa.* http://www.tek.org.tr/files/disc/COVID_19_Nedeniyle_Sokaga_Cikma_Yasagi_Uygulanirsa_750.pdf
- Panyod, S., Ho, C. ve Sheen, L. (2020). Dietary therapy and herbal medicine for COVID-19 prevention: A review and perspective. *Journal of Traditional and Complementary Medicine*.
- Pepe, E., Bajardi, P., Gauvin, L., Privitera, F., Lake, B., Cattuto, C. ve Tizzoni, M. (2020). COVID-19 outbreak response: a first assessment of mobility changes in Italy following national lockdown. *medRxiv*.
- Qiu, Y., Chen, X. ve Shi, W. (2020). Impacts of social and economic factors on the transmission of Coronavirus disease 2019 (COVID-19) in China.

- Saez, E ve G. Rocman. (2020). Keeping business alive: government as buyer of last resort, *Econfib Research Brief, March*. <https://econfib.org/wpcontent/uploads/2020/03/20.Keeping-Business-Alive.pdf>
- Sağlık Bakanlığı (2017). *Sağlık turizmi ve küresel rekabet edilebilirlik*. <https://dosyamerkez.saglik.gov.tr/Eklenti/10951,09pdf.pdf?0> Erişim Tarihi: 18 Mayıs 2020.
- Sağlık Bakanlığı, (2020). *Yoğun bakım yatak doluluk oranımızı yüzde 60'lara indirdik*. <https://www.saglik.gov.tr/TR,65192/yogun-bakim-yatak-doluluk-oranimizi-yuzde-60lara-indirdik.html> Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2020.
- Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü. (2020). <http://web.shgm.gov.tr/tr/manset-haber/6350-iata-covid-19-nedeniyle-25-milyon-calisanin-isinin-risk-altinda-oldugunu-acikladi> Erişim Tarihi: 25 Nisan 2020.
- Şireli, T. (2020). *COVID-19 ve gıda güvenliği*. <http://gidaguenligi.ankara.edu.tr/2020/04/19/covid19-ve-gida-guvenligi/> Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2020.
- T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2020). <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html> Erişim Tarihi: 15 Ağustos 2020.
- Taymaz, E. (2020). <https://sarkac.org/2020/03/covid-19-tedbirlerinin-ekonomik-etkileri-ve-politika-onerileri/> Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2020.
- TCMB. (2020). *Cari işlemler hesabı 2013-2020 yılları arası*. https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_18/5122/DataGroup/turkish/bie_odeayrsunum6/ Erişim Tarihi: 20 Temmuz 2020.
- TİKA. (2020). <https://www.tika.gov.tr/tr> Erişim Tarihi: 15 Haziran 2020.
- Tofaş. (2020). <https://tofas.com.tr/BasinOdasi/Bultenler/Pages/Tofas,-Yeni-Tip-Koronavirus-Mucadelesi-Icin-Uc-Farkli-Koruyucu-Ekipman-Uretimine-Baslad%C4%B1!.aspx> Erişim Tarihi: 15 Haziran 2020.
- TÜİK. (2020). *Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi verileri*. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 Erişim Tarihi: 19 Haziran 2020.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, (2020), <http://www.mfa.gov.tr/turk-ekonomisindeki-son-gelismeler.tr.mfa> Erişim Tarihi: 26 Nisan 2020.
- Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı, (2020), *COVID-19 rehberi*, https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/depo/rehberler/COVID-19_Rehberi.pdf?type=file Erişim Tarihi: 26 Nisan 2020.
- UNCTAD (2020). *Investment policy responses to the COVID-19 pandemic*. https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/diaepcbinf2020d3_en.pdf Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2020.
- Unver, M. ve Dogru, B. (2015). The determinants of economic fragility: case of the fragile five countries. *Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi*, (31).
- WHO (2020a). <https://www.who.int/publications-detail/national-capacities-review-tool-for-a-novelcoronavirus> Erişim Tarihi: 25 Nisan 2020
- WHO (2020b). <https://www.who.int/news-room/events/detail/2020/06/30/default-calendar/1st-who-infodemiology-conference> Erişim Tarihi: 20 Temmuz 2020.
- Worldometer, (2020). <https://www.worldometers.info/coronavirus/> Erişim Tarihi: 7 Mayıs 2020.
- Yıldırım, M., A. (2020). *Korona günlerinde ekonomi. SASAD, Koç Üniversitesi- Center of International Development at Harvard University*. <http://www.sasad.org.tr/uploaded/Korona-Gunlerinde-Ekonomi.pdf> Erişim Tarihi: 2 Mayıs 2020.